Research Guru
Online Journal of Multidisciplinary Subjects (ISSN : 2349-266X)
UGC Approved Journal No. 63726
Impact Factor:3.021 website: www.researchguru.net
Volume-12, Issue-1, June-2018

લોકસાહિત્યના સ્વરૂપ તરીકે લોકગીત અને લગ્નગીત

(લગ્નગીતો ઉત્તરગુજરાતના પૂર્વોત્તર પ્રદેશના આદિવાસીઓના સંદર્ભમાં)

પટેલ જીતેન્દ્રકુમાર મંગળાજી

ગામ-દંતોડ, તા-વિજયનગર, જિલ્લો-સાબરકાંઠા, પીન-૩૮૩૪૬૨

લોકગીત એ લોકો વડે, લોકો દ્વારા, અને લોકો માટે રચાતું સાહિત્ય છે. તેમાં લોકોનો મહત્વનો ફાળો રહેલો છે. લોકસાહિત્ય લોકોના કંઠે સચવાય છે અને પેઢી દર પેઢી ચાલે છે. લોકગીતો આજે પણ ઘણા સમાજોમાં ગવાય છે, અને પોતે પોતાના સમાજની આગવી ઓળખ પ્રસ્તુત કરે છે. આદિવાસી સમાજમાં પણ અનેક પ્રકારના લોકગીતો પ્રચલિત છે અને આજે પણ તેમના જુદા જુદા પ્રસંગોએ ગવાય છે.

આદિવાસી સમાજમાં જો મોટામાં મોટો પ્રસંગ હોય તો તે છે તેમનો લગ્ન પ્રસંગ. લગ્ન પ્રસંગે ગવાતા જુદા જુદા ગીતો જે લગ્નની જુદી જુદી વિધિઓને આધીન હોય છે, જે આપણે આગળ જોઈશું. આદિવાસી સમાજ આટલો અભણ અને નિરક્ષર હોવા છતાં પણ તેમનામાં રહેલી આ પ્રતિભા આગવું લક્ષણ બનીને ઉભરી આવે છે. કહી શકાય કે જો સાચી રીતે લોકસાહિત્ય સચવાયેલું હોય તો તે ઉત્તર ગુજરાતના આદિવાસીઓ પાસેજ સચવાયેલું છે. તેમની વિધિઓ અને જુદી જુદી વિધિઓમાં ગવાતા ગીતો અલગ જ છાપ છોડી જાય છે.

- લોકસાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપો :

"લોકસાહિત્ય" એ પશ્ચિમમાંથી ઉતરી આવેલો સાહિત્ય પ્રકાર છે. પરંતુ ગુજરાતમાં ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધ અને વીસમી સદીનો પૂર્વાર્ધમાં તેનો વિકાસ ભરપૂર માત્રામાં થયેલો જોવા મળે છે. ગુજરાતમાં વીસમી સદીમાં મુદ્રણકલાનો વિકાસ થયો અને ત્યાર પછી અર્વાચીન યુગમાં લોકસાહિત્ય પ્રચલિત બની ગયું અને ગુજરાતી લોકસાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. આ સ્વરૂપો તે નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) ગદ્ય

(૨) પદ્ય

(3) ગદ્ય-પદ્ય મિશ્રિત

(૧) પદ્ય

(૨) ગદ્ય

(૩) ગદ્ય-પદ્ય

❖ લોકસાહિત્યનાપદ્યસ્વરૂપો :

લોકસાહિત્યનું આ સ્વરૂપ ખુબજ પ્રખ્યાત છે. જે દરેક સમાજના લોકો પાસેથી મળી આવતું હોય છે. લોકસાહિત્યનાં પદ્ય સ્વરૂપોમાં જે સ્વરૂપો ગાઇને વ્યક્ત કરવામાં આવે તેને પદ્ય સ્વરૂપો કહેવામાં આવે છે. લોકસાહિત્યના પદ્ય સ્વરૂપોને અહીં જોઈશું. લોકસાહિત્યમાં પ્રખ્યાત એવા પદ્ય સ્વરૂપો નીચે દર્શાવેલ છે.

(૧) લોકગીત (૨) દુહો-સોરઠો

(૩) હાલરડાં (૪) મરસિયા

(૫) પાચકડાં (૬)જોડકણા

(૭)લગ્નગીતો (૮) લોકભજનો-પદો

૧) લોકગીત :

લોકગીતો દ્વારા દરેક સમાજના લોકો પોતાની લાગણીઓ,ભાવનાઓ અને વ્યથાઓની અભિવ્યક્તિ કરતા હોય છે. લોકગીત એ લોકસાહિત્યનું અગત્યનું સાહિત્યસ્વરૂપ છે. લોકગીત સંજ્ઞાને અંગ્રેજીમાં 'Folfolk song' કહેવામાં આવે છે. ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક લોકગીત વિશે નોંધે છે કે, " "જે રચનાઓ વિશ્વના મોટાભાગના બધા જ પ્રદેશોમાં, એમાં વસતી જાતિ કે જાતિઓ દ્વારા ગવાતા આવે છે. અને જેમનો કોઈ એક રચયિતા નિશ્ચિત કરી શકાતો નથી, તેવી રચનાઓને લોકગીત કહેવામાં આવે છે"." આવી રચનાઓ લોકપરંપરામાં કંઠોપકંઠ વહેતું રહે છે. લોકગીત તે જે તે જ્ઞાતિ-પ્રદેશ-પસંગ અને સમય પ્રમાણે સતત બદલાતું રહે છે. પરિવર્તનશીલ છે, એટલુ જ નહિ, તે લોકોનું સહિયારું સર્જન છે. અને લોકસમૂહ તેમાં ગાતા ગાતા નવી પંક્તિઓ ઉમેરતો અને જોડતો જાય અને પછી તેમાંથી એક નવું લોકગીત પ્રગટ થાય છે. એ વિશે ઝવેરચંદ મેઘાણી નોંધે છે કે, " જેના રચનારાએ કદી કાગળ અને લેખન પકડ્યા નહિ હોય, રચનારા કોણ તેની કોઈને ખબર નહિ હોય, અને પ્રેમાનંદ કે નરસિંહ મહેતાની પૂર્વે કેટલો કાળ વિંધીને આ સ્વરો ચાલ્યા આવે છે તેની કોઈ ભાળ નહીં લઇ શક્યું હોય એનું નામ લોકગીત."

લોકગીત એ જનસમૂહમાંથી પ્રગટીઆવેલું એવું અમૂલ્ય અને મહત્વનું સ્વરૂપ છે. તે માનવજાતિની મોંઘી મિરાત છે. લોકગીતમાં માનવ મનના ભાવોનું સાહજિક રીતે નિરૂપણ થાય છે. માણસને જો કઈ વ્યક્ત કરવું હોય તો તે લોકગીતના માધ્યમે તેને વ્યક્ત કરતો જોવા મળતો. તેથી તેની વાત સરળતાથી અન્ય સુધી પહોચતી એમ માની શકાય. એથી જ ડૉ. સત્યેન્દ્ર નોંધે છે કે, " मानव की उपलब्धिया में गीत का महत्वपूर्ण स्थान है । संभवतः

आदिमानवने वाणी का प्रथम दर्शन गीत के रूपमें ही किया था । जितना गीत मानवके स्वाभाविक स्पंदनो से सम्बन्ध है । उतना वाणी का कोई और रूप से नहीं ।"

લોકગીત એ લય અને પ્રાસના મિશ્રણથી નિર્માણ પામેલું હોય છે. લોકગીત તે સ્વરમાં એવી સુમધુર રીતે ગવાય છે કે, સાંભળનારના મન ઉપર ઊંડી અસર છોડી જાય છે. અને કેટલીક કડીઓ તરત યાદ રહી જાય છે. લોકગીત તે આનંદ-પ્રમોદ માટે જ નથી, પરંતુ તેમાંથી ઘણી વાર સારા સંસ્કારોનું સંસ્કારોની પ્રાપ્તિ થતી જોવા છે. કેટલીકવાર સમાજમાં બનતી સારી-ખરાબ ઘટનાઓ કે સમાજમાં પ્રવર્તતા વ્યસનોને લોકગીતના માધ્યમથી પ્રકાશ પાડવામાં આવે છે અને સમાજની આંખો ઊઘાડવામાં આવે છે. આમ, એક રીતે સમાજમાં ચાલી રહેલા દોષોને દૂર કરવા માટે પણ લોકગીત મહત્વનું પરિબળ બની રહે છે.

લોકગીતનો ઋતુચક્ર, જીવનચક્ર, અને લોકજીવન સાથે ઘણો જૂનો સબંધ રહેલો છે. ઋતુચક્ર અને જીવનચક્રમાં ફેરફાર થતા તેમાં ઘણા લોકગીતો ગવાતા જોવા મળે છે. જે સમાજજીવનનો મહત્વનો આધાર છે. અને આ લોકગીતોમાં સ્ત્રીની ભૂમિકા તે અગત્યની બનવા પામે છે. તેમાં સ્ત્રીનાં મનોભાવોને રજુ કરતા ઘણા લોકગીતો પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રીએ સંસાર જીવનની વ્યવસ્થાનો મહત્વનો આધાર છે એના જીવનની વિવિધ અવસ્થાઓનું નિરૂપણ લોકગીતમાં વિવિધ રીતે થયેલું જોવા મળે છે. સ્ત્રી જ્યારે એક દીકરી હોય છે ત્યારે તેના મનમાં વર માટેની ચાલી રહેલી જિજ્ઞાસા તે દાદા ને લોકગીતના માધ્યમે રજુ કરે છે. બીજી તરફ સ્ત્રીએ સહનશીલતાની મૂર્તિ છે. સ્ત્રીને જે જે દુઃખો, તકલીફો પડે તેને તે મૂંગા મોઢે સહન કરે છે અને પોતાના દર્દને લોકગીતના માધ્યથી માતા-ભાઇ અને પતિને કહે છે. તે પોતાના દુઃખને શબ્દો દ્વારા વર્ણવી શકતી નથી, તેથી તે લોકગીતનો સહારો રજુ કરતી જોવા મળે છે.

લોકગીતનું વહન લોકસાહિત્યના બીજા સ્વરૂપોની જેમ કંઠોપકંઠ થતું આવ્યું છે. જૂની પેઢી વરસોથી પોતાના કંઠમાં સચવાયેલ લોકગીતને વારસા સ્વરૂપે નવી પેઢીને આપે છે. અને નવી પેઢી તેને પોતાની સ્મરણશક્તિમાં સાચવી તેમાં પોતાની રીતે નવી કડીઓ ઉમેરીને એ વારસાને આગળ ધપાવે છે.

(૧) લોકગીતનો રચઈતા તે અજ્ઞાત જ રહ્યો છે. કોઇક ગીત કોઇ એક વ્યક્તિના અનુભવમાંથી પ્રગટ્યું હોય છે. પરંતુ તે કોઇ એક વ્યક્તિનું ગીત ન બની રહેતા સમગ્ર જનસમાજનું ગીત બની રહે છે.

(૨) લોકગીત કંઠોપકંઠ વહેતું આવ્યું છે. એ ચારે દિશાઓમાં ફેલાયું છે. પેઢી દર પેઢીથી સચવાયેલ લોકગીતનો લોકવારસો સદાયને માટે અમર રહ્યો છે.

(૩) લોકગીત પરિવર્તીય છે. જે તે જ્ઞાતિ, પ્રદેશ, પ્રસંગ કે સમય અનુસાર તેમાં પરિવર્તન આવતું રહે છે.

(૪) લોકગીત લોકો વડે, લોકો માટે, લોકો દ્વારા રચાયેલું છે. લોકગીત એ કોઇ એક વ્યક્તિનું સર્જન નથી, તેમાં સમગ્ર જનસમુદાયના કેન્દ્ર સ્થાને હોય છે. એથી જ તો તે લોકોનું સહિયારું સર્જન બની રહે છે.

(૫) લોકગીત તે ગેય સાહિત્ય સ્વરૂપ છે, તેમાં રહેલો ગીત શબ્દ તે ગાવા માટેની સૂચના આપે છે. આમ, લોકગીતમાં રહેલી ગેયતા સંગીત અને લય પર આધારિત હોય છે.

(૬) લોકગીત ગેયતાની સાથે સાથે સંગીત સાથે પણ સબંધ ધરાવે છે. સંગીત વિના ગીત અધૂરું લાગે છે. ગીતમાં સંગીત જીવ પૂરે છે. તેથી લોકગીત અને લોકસંગીતના શબ્દે-શબ્દમાં સંગીત ઉછાળા મારતું હોય છે. સંગીતનો આસ્વાદ ત્યારે જ માની શકાય જ્યારે ગીત યોગ્ય રીતે ગવાતું હોય. યોગ્ય રીતે ગવાયેલું ગીત સાંભળનારના મન પર ઊંડી અસર કરે છે, અને તેના માટે તે કર્ણપ્રિય બની જાય છે, અને તે પોતે તેને કંઠસ્થ કરી ગણગણવા લાગે છે.

(૨) લગ્નગીતો :

લગ્ન સમયે ગવાતા ગીતો તે લગ્નગીતો. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં લગ્નને એક સંસ્કાર તરીકે જોવામાં આવે છે. જીવનનો એક સંસ્કાર છે. લગ્ન એ પવિત્ર બંધન છે. લગ્ન એકમેકને સુખ-દુઃખમાં સાથ આપવાનો કોલ લેવાય છે. લગ્ન એ વર અને કન્યાને જ પવિત્ર બંધનમાં નથી બાંધતા પણ તેની સાથે સાથે તેમના પરિવારને પણ જોડી દે છે, બાંધી દે છે. લગ્નવાળા ઘરમાં લગ્નના આગળના દિવસથી માંડીને વિદાય સુધી ઘરનું વાતાવરણ આનંદ ઉલ્લાસથી હર્યું-ભર્યું બની રહે છે. લગ્નની દરેક વિધિ પ્રમાણે અલગ અલગ ગીતો ગવાય છે. જે નીચે પ્રમાણે છે. અહી પ્રસ્તુત લગ્નગીતો તે માહિતીદાતા પાસેથી સાંભળીને લિપિબદ્ધ કરવામાં આવેલ છે.

- સાંજીના ગીતો અને પીઠી ચોળવાના ગીતો :

સાંજીના ગીતો લગ્ન લખયા પછી ગવાતા હોય છે. આ ગીતો સાંજ ઢળતા ગવાતા હોવાથી તેને સાંજીના ગીતો કહેવામાં આવે છે. આદિવાસીઓમાં આ વિધિને પીઠી ચડાવવાની વિધિ પણ કહેવામાં આવે છે. લગ્ન લેવાઈ ગયા બાદ કુટુંબના લોકો દરરોજ રાત્રે વર કે કન્યાના ઘરે ભેગા થાય છે અને વર કે કન્યા ને કુટુંબના લોકો પીઠી ચડાવતા જઈને આ ગીતો ગાય છે જેમ કે,

પીઠી પૂજો રે વોર બેઠો પાટલે,

"પીઠી સડાવો રે, વોર બેઠો પાટલે,
વોરની બેન ને બુલાવો રે, વોર બેઠો પાટલે......"

- ગણેશ બેસાડવાના ગીતો :

લગ્નના દિવસે ગણપતિની સ્થાપના કરવામાં આવે છે, ત્યારે ગણેશ બેસાડવાના ગીતો ગાવામાં આવે છે. જેમ કે,

દૂદે દુદાળા, ગણપત ગણી સે બેહાડો
ગણપત ગણી સે બેહાડો,

- તોરણ વધાવવાના ગીતો :

લગ્નની સવારે કે સાંજે મુહુર્ત પ્રમાણે તોરણ વધાવવાની વિધિ કરવામાં આવે છે. આ વિધિ અંતર્ગત ઘરની મોભી સ્ત્રી ગોરને કંકુ-ચાંલ્લો કરે છે. અને ગોળ ખવડાવે છે. ત્યાર પછી બીજી સ્ત્રીઓ જેવી કે દેરાણી જેઠાણી તે એક પછી એક આવીને ગોર મહારાજને ચાંલ્લો કરી, ચોખા વધાવી, ગોળ ખવડાવીને મોઢું મીઠું કરાવે છે. ત્યારબાદ ગોર કે મહારાજ સગાઓના ઘરે જઇ આસોપાલવના તોરણ બાંધે છે. પરંતુ બધાજ સમાજમાં આજ પ્રકારની રીત જોવા મળે તે સ્વાભાવિક નથી કારણ કે જુદા જુદા સમાજમાં પોતાની ભિન્ન ભિન્ન રીતો હોય છે જેમકે આદિવાસી સમાજમાં આ વિધિમાં વર જ્યારે માંડવા નીચે આવે ત્યારે વાંસ અને આંબાના પાનની તોરણ બનાવવામાં આવે છે અને વરને તે તોરણ ને તલવારનો સ્પર્શ કરાવી માંડવામાં પ્રવેશ કરવો પડતો હોય છે. તે સમયે ગવાતા ગીતો...

"હૂતો પોખું મારા હીરલાના કુવારને
તેમે આવો માંડવે ઉપર રાખી તલવાર"

- મહેંદીના ગીતો :

દરેક સમાજને પોતાની જુદી જુદી રીતો હોય છે તે પ્રમાણે તેઓ વિધિવત પ્રસંગને આગળ ધપાવતા હોય છે. મહેંદીનો પ્રસંગ ખાસ કરીને કન્યા માટે હોય છે પરંતુ આદિવાસી સમાજ અને એવા અનેક સમાજ છે જેમાં વર માટે પણ આ પ્રસંગ કરવામાં આવે છે. અને આ પ્રસંગે ગવાતા ગીતો ખાસ કરીને જ્યારે મહેંદીનું પૂજન થઇ જાય અને વર કે કન્યાના હાથમાં લાગી જાય ત્યારબાદ નાચતા જઈને લોકો ગીતો મહેંદીના ગીતો ગાતા હોય છે. જેમ કે,

"મીદી નો કુણ હે બાપો મીદી કુવારી રે'
મીદીનો રોમજી બાપો મીદી કુવારી રે..."

- માંડવાનાં ગીતો :

મહેંદીના પ્રસંગ બાદ બીજા દિવસે રાત્રે કન્યા સાજ-શણગારો સજીને માંડવામાં આવે છે. કેટલાક સમાજમાં આ પ્રસંગ અને મામેરાનો પ્રસંગ સાથે થતો હોય છે, જેમકે ઉત્તર ગુજરાતમાં વસવાટ કરતા આદિવાસીઓ અને અન્ય કેટલાક સમાજો, અને કેટલાક સમાજોમાં માંડવાનો પ્રસંગ અલગ થાય છે ગીત અને મામેરાનો પ્રસંગ વર-કન્યાના લગ્ન પૂર્ણ થાય પછી કરવામાં આવે છે. અને તે પ્રસંગે જે ગીતો ગવાય તેમાં એક ગીત અચૂક યાદ આવે કે,

"નાણાવટી રે સાજણ બેઠું માંડવે
એવા ભર સભાનાં રાજા ---(૨)
એવા વર કન્યાના દાદા,---(૨)
નાણાવટી રે સાજણ બેઠું માંડવે........"

- ચોરી ફેરાના ગીતો :

વર અને કન્યા જ્યારે મંડપમાં સપ્તપદીના વચન લેતા હોય છે, તે સમયે ગવાતા ગીતો......

"પહેલું મંગળિયું વર્તાય રે,
પહેલે મંગળ શેના રે દાન દેવાય રે"

- કન્યાવિદાયના ગીતો :

કન્યા જ્યારે પોતાના ઘરને, પોતાના માતા-પિતા,ભાઈ-બહેનને, સખીઓને અને સગા-વ્હાલાઓને છોડીને સાસરે જાય છે ત્યારે ગવાતા ગીતો......

"અમે દીકરી દઈને તમારો દીકરો રે પામ્યા,
લાખ પાડ અમારા ચઢાવો રે, વેવાણ ! એને હેતે સ્વીકારજો"

- ફટાણા :

ફટાણા તે લગ્નગીતો નો જ એક પ્રકાર છે અથવા એક ભાગ છે એમ કહી શકાય. તે લગ્ન સમયે મજાક-મશ્કરીરૂપે ગાવામાં આવે છે તેને વિનોદ ગીતો પણ કહેવામાં આવે છે. પહેલાના સમયમાં લગ્ન સમયે ફટાણા ગાવાની પણ એક પ્રથા હતી, રિવાજ હતો જે લગ્ન પ્રસંગને મજેદાર બનાવી દેતા. એ વિશે સ્પષ્ટતા કરતા પુન્ડલિક સી. પવાર નોંધે છે કે, "લગ્નગીતોમાં ફટાણાની આગવી મજા હોય છે. ફટાણા વઘર લગ્ન અધૂરું અધૂરું લાગે છે. ફટાણા એ લગ્નગીતોની એક સમૃદ્ધ પરંપરા છે. ફટાણા દ્વારા વરના માતા-પિતા તેમજ વરને ગાળોની ફિટકાર વરસાવવામાં આવે છે. ફટાણામાં ગાળો દેવાતી હોવા છતાં તે લગ્નપ્રસંગે મીઠી લાગતી હોય છે."

"કલેડા જેવો વોર કીહો લાવજા વિવાઈ રે,
ઠીગણો વોર કીહો લાવજા વિવાઈ રે,
ભેંસ જેવો જાડો વોર કીહો લાવજા વિવાઈ રે..."

આમ, લગ્નગીતો,ફટાણા એ આપણી લોકસંસ્કૃતિનો એક ભાગ છે. તેમાં મધુર સંગીતત્વ હોય છે. જે વર અને કન્યાના મનમાં પ્રેમની લાગણી જગાવે છે તથા આ ગીતો તે લગ્નના માંગલ્ય અવસરને પ્રેમભર્યો આનંદ અને ઉલ્લાસભર્યો બનાવી દે છે.

ઉપસંહાર:- ગુજરાતી સાહિત્ય ખુબજ વિશાળ અને સાહિત્ય સ્વરૂપોથી ભરપુર છે. છેલ્લા દાયકામાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં થયેલ ખેડાણ વિપુલ છે. લોકસાહિત્ય ગુજરાતી સાહિત્યનું અવિભાજ્ય અંગ બની ગયું છે. ઘણા સમય પહેલા ગુજરાતી સાહિત્યમાં લોકસાહિત્યમાં થયેલ સંશોધન અને ખેડાણ ખુબજ નહીવત હતું પરંતુ આજને સમયમાં લોકસાહિત્ય પોતાનું આગવું અને મહત્વનું સ્થાન ધરાવી ચુક્યું છે. લોકગીતો આજે લોકોના કંઠે સચવાયેલા છે. અને લોકો અવારનવાર તેમના સામાજિક પ્રસંગે ગાતા હોય છે, જેમાં ભજનો, હોળીના ગીતો, જન્મ સમયના ગીતો વગેરે જેવા લોકગીતો પ્રચલિત છે. અહી આદિવાસીઓના લગ્નગીતોનો અભ્યાસ કરતા જણાયું કે આજે શિક્ષણ અને સહેરીકરણ વ્યાપને કારણે લગ્નગીતો ભૂસાતા જાય છે. પરંતુ તેમનો આ વરસો શબ્દબદ્ધ થાયતો આવનાર પેઢીને એક નવું ભાથું મળી શકે તેમ છે.

<u>સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ</u>

(૧) 'ચંપાની કળીઓમાં કસ્તૂરી',પ્રકાશક: અમૃત પટેલ પોતે, પ્રથમ આવૃત્તિ: ૧૯૯૨
(૨) 'વીરડો', સં:નરોત્તમ પલાણ, જૂન:૧૯૮૧
(૩) 'લોકસાહિત્ય આલોક', સં.જસવંત શેખડીવાળા,પ્રકાશક:પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, નિશાપોળ, ઝવેરીવાડ,રિલીફ રોડ, અમદાવાદ, આવૃત્તિ:૧૯૯૭
(૪) 'લોકવિદ્યાવિજ્ઞાન', સં. હસુ યાજ્ઞિક, પ્રકાશક:યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ:૨૦૦૧
(૫) કેટલીક વ્યક્તિઓની રૂબરૂ મુલાકાત